

Жоспарлы экономикадан нарыққа көшу

Кеңестік жүйенің ыдырауы, бір жағынан одақтас республикалардың дербес дамуына жол ашқанмен, екінші жағынан оларды экономикалық тығырыққа тіреп қойды. Қазақстанның жалпы одақтық халық шаруашылық кешені құрылымындағы шикізаттық рөлі жағдайды одан әрі шиеленістірді. Өйткені, республиканың экономикалық әлеуетінің жартысынан астамы одақтық министрліктерге қараған еді. Одақтық ведомстволар шикізат ресурстарын эквивалентсіз бағамен сығып алды және республикалық бюджетке қаражат көздерін қарастырған жоқ. Нәтижесінде Қазақстан төменгі дәрежедегі дотациялық республикаға айналды [1,7 б]

Осы кездегі кеңестік басшылықтың уәдешіл әлеуметтік саясаты елдің экономикасына кері әсерін тигізді. 1989-1990 жылдары өндірістік инвестиция тоқтап қалды. Посткеңестік жүйеде экономикалық дағдарыс басталды. Осы кезде әлеуметтік инфантилизм құбылысы көрініс берді, оның негізі алғашқы өтпелі кезеңдегі 1990 жылдардағы «жабайы капитализм», яғни игілікке жетудің дұрыс емес формулаларымен «аз жұмыс істеп-көп алу», «ауадан ақша жасау» және т.б. белең алды [2, 12 б].

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін нарықтық экономикаға бағытталған құрылымдық реформаларды іске асыра бастады. Оның негізгі тармақтары: 1992 жылдың қарашасында жарияланған бағаны ырықтандыру мен 1993 жылдың қарашасында енгізілген ұлттық валюта болды [3, 9 б].

Қалыптасқан осындай жағдайда Н.Ә. Назарбаев республиканың экономикалық дербестігін қамтамасыз етуге кірісті. «Сыртқы экономикалық қызмет саласында республика мен орталықтың қарым-қатынасын ретке келтіру керек болды. Біз егемендік алғанмен, сыртқы экономикалық, валюталық тәуелділіктен арылмай, толыққанды еркіндіктің болмайтынын» түсіндік.

Қазақстандағы одақтық мемлекеттік кәсіпорындардың меншігі туралы мәселе 1991 жылдың жазына қарай шешіле бастады. Кәсіпорындарды Қазақстан құзыретіне өткізу қажеттілігі мойындалды» [1,7-8 б].

1990 жылдың жазында кеңестік кезеңде ірі астықты аймаққа айналған Торғай облысы қалпына келтірілді (1970 жылы құрылған Торғай облысы, 1988 жылы таратылып кеткен еді).

Сонымен қатар Теміртаудағы Қарағанды металлургиялық комбинаты Қазақстан құзыретіне өтті. Ол 1970 жылдары Қарағанды металлургия заводы негізінде құрылған еді. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың алғашқы еңбек жолы да осында басталды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бұл көмір бассейнінің 500 мың тоннасын шетелге сату туралы келісім шартқа қол қойылды. Ал одан түскен валютаның 60%-ын шахтерлардың пайдасына шешу, тағы бір бөлігін өндіріс орындарын қайта өңдеу мен жаңа технологиялармен жабдықтауға жұмсау көзделді [1,149 б].

Осы жылдары Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктері де анықталды. Әкімшіл-әміршіл жүйе Қазақстанды

экономиканың шикізаттық көзіне айналдырды. Бұл жағдай халыққа қызмет көрсету құрылымдарын, тұтыну тауарларын өндіру, құрылыс, тұрғын үй құрылысын бәсеңдетті. Көптеген облыстар мен аудандардың экологиясы нашарлап кетті. Біріншіден, мұның бәрін ретке келтіру керек болды. Екіншіден, Қазақстан аграрлық республика болғанмен, ауылдар өндірістік жағынан артта қалды. Біздің тұрмысымыз ауыл шаруашылығы өнімдерін аз мөлшерде өндіруден емес, оны сақтау мен қайта өңдеу мүмкіндігінің жоқтығынан нашарлады. Өңдеу индустриясын құру адамның қажеттілігіне жасалған бетбұрыс болды [1, 65-66 бб].

1990 жылдың күзінде орталықта КСРО Президенті М.С. Горбачевтің тапсырмасымен «500 күн» деп аталатын нарықтық қатынастарға көшу және экономиканы тұрақтандыру бағдарламасын жасау мәселесі көтерілді. Ал оны іске асыру 500 күнге жоспарланып, 4 кезеңге бөлінді: 1 - кезеңі (100 күн) тұрғын үй, жер, ұсақ кәсіпкерлікті жекешелендіру, ірі кәсіпкерлікті акцияландыру; 2 - кезеңі (100-250 күн) – бағаны босату; 3 - кезеңі (250-400 күн) - нарықты тұрақтандыру; 4 - кезеңі (400-500 күн) – көтерілудің басы. Алайда, кейінгі оқиғалар көрсеткендей, бұл бағдарлама іске аспай қалды [1, 67-68 бб].

Халық шаруашылығында да бетбұрыстар болды. «Бесжылдықтың 4 жылында тұтыну тауарларын өндіретін өнеркәсіп 23,7 %-ға, сол кезде «А» тобы – 14,2 %-ға өсті. Тауар шығару 35,7 %-ға ұлғайды. Қазақстанның инвестициялық саясатында әлеуметтік саланы көтеруге басымдық берілді. Тұрғын үй құрылысына бөлінетін мемлекеттік қаржының көлемі 1,5 есеге өсті [1,278 б].

Жыл сайын Қазақстаннан 1,3-1,5 млрд. доллар әртүрлі шикізат көздері экспортқа шығарылды. Сөйтіп жалпыодақтық қорға 10-12 млн тонна дәнді дақыл, 300 мың тонна ет, 270 мың тонна сүт жеткізілді. Бірақ азық-түлікті тұтыну жағынан еліміз 9 орынға, тұрғын үймен қамтамасыз етуден 10 орынға шықты. Ал, кедейшілік проблемасы қалай шешілді? Бізде 2,5 млн-нан астам адамның немесе әрбір алтыншы тұрғынның айлық табысы 75 рубльден төмен болды. Мысалы, Прибалтика республикаларында, мұндай көрсеткіш тұрғындардың небәрі 4 %-ын ғана құраған [1,280 б].

Нарықтың бірінші заңы – сұраныс пен ұсыныс заңы. Қай жерде сұраныс болса, қаражат сол жаққа құйылады, іскер адамдардың күшін сол кездегі басшылар ұтымды пайдаланды. Өйткені, әкімшілік жүйе бетбұрысты қадамдарды жасауға қауқарсыз еді.

Біз шаруашылық есеп (хозрасчет) идеясын, жалға беру, шаруашылықтың басқа да озық әдістерін бұрмалаудың куәгері болдық. Жалға беру көрсеткіші: өнеркәсіп саласында өндірістің 3,9 %, құрылыста – 9,7 %, сауда мен қызмет көрсетуде 1 %-ын құрады. Республикада небәрі 1 концерн, 6 ерікті тауар өндірушілер қауымдастығы құрылды [1, 282 б].

1992-1993 жылдар – дағдарысқа қарсы нақты іс-шаралар кезеңі болды. Басқаша айтсақ, нарықтық қатынастардың пайдасына объективті тұрғыдан таңдау жасалған жылдар еді. Бұл кезең бізге үлкен сабақ болды, ең алдымен

экономиканы көтеру керектігін жақсы түсіндік. Олай етпесек, қоғамда халықтың наразылығы мен бейберекетсіздік белең алуы мүмкін еді.

КСРО-дан Қазақстанға теңгерімсіз экономика мұра болып қалды, яғни біздің экономиканың шикізаттық сипаты басым болатын. Кеңес Одағының күйреуі салдарынан республикамызды жаппай жұмыссыздық, тапшылық, гиперинфляция жайлап алды, шаруашылық қатынастар бұзылды. Өтелмеген төлем мөлшері республикадағы ІЖӨ-нің көлеміне тең болды, кредиттің көрсеткіші 400 % -ға өсті, жылдық инфляция 2500 %-ға жетті, кәсіпорынның жартысынан астамы тоқырауға ұшырады, орташа айлық жалақы 2 есеге кеміді, ал ең төменгісі – 90 %-ға жетті.

Экономиканың тағы бір маңызды бағыты қаржылық және банктік жүйені қайта құрылымдау болды. Қазақстан үшін 1992-1993 жылдар, басқа ТМД елдері сияқты, «банктік серпіліс» кезеңі болды деуге болады. Мысалы, 1992 жылы республикадағы банктер саны 155-тен (877 бөлімшесімен) 204 – ке (1023 бөлімшесімен) дейін өсті.

Теңге мен алтын – тәуелсіздік нышаны

Осы кезде Қазақстан Халықаралық валюта қорына кірді. Шетел бизнесіне жол ашылды, бірлескен кәсіпорындар құрылды. Шетелдік инвестиция тарту арқылы елімізге «Chevron Corporation», «Philipp Morris» сияқты әлемге әйгілі компаниялар келе бастады.

1993 жылдың аяғына дейін Қазақстан ортақ рубль аймағында болып, дербес экономикалық саясат жүргізу мүмкіндігі болмады. Бұл 1993 жылғы ұлттық валюта – теңгенің айналымға енуінен кейін ғана мүмкін болды.

Бұл процесс өте ауыр жағдайда іске асырылды. 1992 жылмен салыстырғанда, 1993 жылы гиперинфляция деңгейі 2500 %-ды құрады, ал ІЖӨ-нің төмендеуі 40 %, өндірістің құлдырауы 9,2 % болды. 1993 жылға қарай 1 доллардың құны 990 рубльге жетті. Осылайша елімізде жаппай әлеуметтік және қаржылық күйреу басталды [4, 4 б].

Ресей мен Қазақстан ортақ рубль аймағында қалған кезде мемлекетаралық келіссөздер жасалды. Соған қарамастан, 1993 жылдың 26

шілдесінде 1961-1992 жж. шыққан рубльдік банкноттарды, жаңа үлгідегі рубльге ауыстыру басталды. Бұл жағдай Қазақстанды рубльдік аймақтан шығуға итермеледі. Өйткені, ескі ақшаларды «лақтыру» көршілес Қырғызстан мен Ресейде басталып кетті.

Осылайша ұлттық валютаны енгізу, бұрынғы одақтас республикалардан бөліну Қазақстан басшылығының бұйрық-жарлығымен емес, қажеттіліктен туындаған еді. Басқаша айтқанда, экономика мен тұтыну нарығын сақтау және елді тезарада экономикалық дағдарыстан шығару керек болды.

1992-1995 жж. ҚР-ның алтын өндірісін дамытуды жетілдіру іс-шаралары бойынша ҚР Министрлер Кабинетінің 1992 жылғы 15 қыркүйектегі Қаулысы шықты. Сосын 1995 жыл 12 мамырдан бастап ҚР Президентінің 1993 жылы 21 қаңтардағы Жарлығы күші жойылды; «Алтыналмас» Ұлттық акционерлік қоғамы құрылады. Осы кезде Қазақстан жерінде 11 кг.-нан 99,99 пробамен 5 жоғары алтын және 30 кг.-нан 2 күміс құймасы өндірілді [4,16 б]. Сонымен қатар Өскемен қаласындағы қорғасын-мырыш комбинатында тұңғыш рет 10,5 кг. салмақпен алтын өндірілді [4,26 б]. Осы жылдары Қазақстан экономикасында одақтық томаға тұйықтыққа нүкте қойылды.

1992 жылы Батыс Қазақстандағы Қарашығанақ өндірісін игеру үшін британдық «British Gaz», италяндық «Agip KCO» компанияларымен келісім шарттар жасалды. Бұл инвестициялық саясаттағы маңызды қадам болды [4,87 б]. Еліміздің таяудағы міндеттеріне инфляцияны тоқтату мен натуралды өндірісті азайту керек болды.

1993 жылдың көктемінде мұнай өндіру мақсатында «Chevron Corporation» корпорациясымен бірлескен «Тенгизшевройл» кәсіпорны құрылады. Бұл – Қазақстанға жұмыс істеуге келген алғашқы шетелдік мұнай компаниясы болатын.

«Тенгизшевройл» бірлескен кәсіпорны меморандумға қол қойылған кезден бастап, 5 жыл бойы Атырау облысына 50 млн. доллар төлеуге міндеттеме алды. Бұл қаражат облыстың әлеуметтік даму жобасына, соның ішінде халықты ауыз сумен қамтамасыз ету және медициналық мекемелерді жетілдіруге бағытталды. Табыс көзін бөлуде Қазақстанға 80%, «Chevron Corporation» корпорациясына 20 % мөлшерлеме белгіленді. Бұған қоса кәсіпорын қызметкерлерін қалыптастыру, жергілікті тұрғындардың 90%-ын жұмысқа тарту міндеттелді [4,192 б].

Агроөндірістік кешен (АӨК) жұмысына келсек, сол кезде елімізде 11 мың шаруа шаруашылықтары болған. Фермерлікті дамытуға мемлекет тарапынан мүмкіндіктер жасалды, оның құқықтық кепілдемелері негізделді. Ал шаруалар өз еркімен ұжымнан шығу құқығын алды және оларға жекешелендіру кезінде жер жарнапұлы бөлінді.

Агроөндірістік кешен кәсіпорындарын жекешелендіру және мемлекет иелігінен алуды 1993-1995 жж. аяқтау үшін, меншігі бар әрбір адамның

меншік үлесі мен жарнапұлын анықтап, еңбек ұжымдарына сату арқылы іске асыру көзделді [4,200 б].

1994-1995 жылдары – тоталитарлық жүйенің ыдырауы аяқталған кезең болды. Бұл жылдар мемлекеттілік пен нарықтық экономиканың жаңа үлгісін іздеу кезеңімен сипатталады. Осы жылдары елді экономикалық дағдарыстан шығару бірінші кезекке шықты және оны нарыққа икемдеуде, халықтың тұрмысын көтеруде, ішкі саяси тұрақтылықты қолдау мен қоғамды одан әрі демократияландыруда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде күрделі міндеттерді жылдам шешуге қабілетті саяси жүйені құру міндеті қойылды [6,3 б].

Сонымен қатар халықаралық нарыққа шығудың жолдары қарастырылды. Мысалы, «50 млн. адамы бар Орталық Азияның ресурстары, бізді азық-түлікпен, электр қуатымен толық қамтамасыз ететіні, бұл жағдайдың біздің демократиялық мемлекет пен нарықтық экономикамызды құруға, экспорт шығаруға алғы шарттар жасайтыны» айтылды [6,25 б].

1994 жылдың 15 шілдесінде ҚР-ның Президентінің Қаулысымен Үкіметтің реформаларды одан әрі дамыту және экономикалық дағдарыстан шығудың әрекет ету Бағдарламасы бекітілді.

1995 жылы Карметкомбинат «Ispat International» компаниясы басқармасына өтті. Сөйтіп «Испат кармет» Акционерлік қоғамы, 2005 жылы – «Миттал Стил Темиртау» АҚ, 2007 жылы «Арселор Митал Темиртау» АҚ болып қайта құрылады [6, 73, 84 бб].

1995 жылдың 26 сәуірінде Мемлекет басшысы Алматы қ.-дағы банкнот фабрикасында болып, қазақстандық жаңа банкноттарды шығару тәжірибесімен бөлісті. Әйгілі британдық «Thomas De La Rue» компаниясының жабдықтарының сапасы өте жоғары бағаланды. Ал бұл компанияның негізі 1821 жылы Лондонда қаланған және ол бүкіл әлемдегі бағалы қағаздарды (банкноттар, паспорт, жүргізуші куәліктері және басқа құжаттар), банкілік құрал-жабдықтарды (есептеуіш банкноттар, іріктеу банкноттары, монеталарды іріктеушілер және т.б.) өндіретін бірден-бір ірі компания және құжаттарды қорғау мен тұлғалық бірегейлікті шешуге қажетті техникалық шешімдерді қамтамасыз етіп отырды [6,195 б].

1995 жылдың 19 мамырында Алматы қаласындағы әйгілі британдық «Thomas De La Rue» компаниясының жабдықтарымен жабдықталған банкноттық фабрика ашылды Ол ұлттық валютаны 114 елге басып шығарды және әлемдегі банкнот жасау бойынша барлық құрал-жабдықтардың 95 %-ын дайындады [6, 210 б].

XX ғасырдың аяғындағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыс ер азаматтарды жұмыссыз қалдырды. Қоғамда келеңсіз жағдайлар көрініс берді. Күн көріс қамымен қазақ әйелдері тарих сахнасына шықты. Осылайша нарық, бір жағынан қоғамды ретке келтірсе, екінші жағынан бұрынғы кеңес халқын өз бетінше тіршілік етуге, кәсіп қылуға итермеледі.

Жетпіс жыл бойы экономикасы одаққа маталған Қазақстан үшін жоспарлы экономикадан нарыққа көшудің өзіндік қиыншылықтары болды.

Соған қарамастан, біз көштен қалмай, бой түзедік, үнемі алға қарай ұмтылдық. Мемлекетіміз дұрыс экономикалық саясат ұстанды. Қысқа мерзім ішінде бұрынғы одақтық кәсіпорындар мемлекеттің құзыретіне өтті, еуропалық елдермен бірлескен алғашқы кәсіпорындар құрылды.

Осындай батыл қадамдардың нәтижесінде 90-жылдардағы экономикалық дағдарыс еңсерілді. Атап айтқанда, халықты азық-түлік өнімдерімен, тұтыну тауарларымен қамтамасыз ету проблемасы шешілді. Осы жылдары «алдымен экономика, сосын саясат» қағидасы іске асырыла бастады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1990-1991 годы. –Астана: Деловой Мир Астана 2011. – 514 с.
2. Абылхожин Ж.Б. Вопросы социокультурной модернизации, сегодняшняя актуальность общества // Отечественная история. № 4 (60)-2012. 10-12 с.
3. Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизации. - М.: Экономика 2008 – 399 с.
4. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1992-1993 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2011. – 592 с.
5. Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 372 б.
6. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1994-1995 годы.-Астана: Деловой мир Астана, 2011.-576 с.

Күлпаш ІЛИЯСОВА
Мемлекет тарихы институтының
жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент